

ЗНАМЕНИТА ЛИЧНОСТ СРБИЈЕ, НАЦИОНАЛНИ РАДНИК И НАРОДНИ ПОСЛАНИК, ТОДОР СТАНКОВИЋ¹

Апстракт: *Тодор Станковић (1852-1925), угледна личност националне историје. Учесник свих ратова Србије од 1876-1918. године. Национални радник, српски краљевски конзул у Приштини, Скопљу, Битољу и Солуну. Радио на организовању српске националне управе у јужној Србији. Политички ангажован у Либералној странци, истакнути народни посланик.*

Кључне речи: *Тодор Станковић, национални радник, Стара Србија, конзул, просветни рад, управа, срез, начелство.*

¹ Овај рад урађен је у оквиру пројекта "Историја политичких институција у Србији у XX веку" Института за савремену историју у Београду, који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије

У старијој историји Ниша, у последње три деценије XIX и првих двадесет година XX века, Тодор Станковић је један од најпознатијих и најзаслужнијих Нишлија. Рођен у Нишу 13. фебруара 1852. године, за време турске власти, он је прве деценије свог живота посветио политичком раду на националном ослобођењу, али исто тако и на културно-образовном уздицању шире јавности српског друштва. Основно образовање стекао је у српској школи у Нишу, где је научио да чита и пише и на турском језику. Због своје добре писмености и широког познавања прилика и потреба у српском народу, био је позван у Призрен да буде нека врста редактора српских текстова и уредник (српског дела) турско-српског листа "Призрен" 1871. године. Призренски вилајет

обухватао је тада и Нишки санџак, па је млади Тодор Станковић дошао у додир са многим народним представницима из скоро свих крајева Старе Србије. То му је, после, много помогло да створи доста широку мрежу учесника и повереника у тзв. Нишком Комитету у фебруару 1874. године, чији је задатак био илегални национално-политички рад за ослобођење Срба од турске власти у Старој Србији.

Кад је избио Херцеговачки устанак 1875. године, и пошто је Кнежевина Србија била суочена са ратом против Турске, организација Нишког Комитета је била тако добро изведена и бројна у људству, да је српска влада рачунала на њену снагу и способност да народ поведе на устанак. Тодор Станковић помиње да

је уочи рата одлазио у Алексинац ради примања упутстава и материјалних потреба (оружја и муниције) за устанак у пограничним крајевима у Турској. Он истиче да је одржавао везе са представницима једног државног Одбора за помоћ Србима у Турској, чији су чланови били Панта Срећковић и Милош С. Милојевић, а иза којих су непосредно стајали митрополит Србије Михаило и пуковник Ђура Хорватовић као представник српске владе, односно српске војске.

Кад је избио Први српско-турски рат 1876. године, Тодор Станковић је заједно са Колетом Рашићем и неким другим истакнутијим руководиоцима Нишког Комитета помагао српској војсци, али се рат завршио турском победом. Међутим, током Другог српско-турског рата Тодор Станковић је у децембру 1877. године са људством из Комитетске организације много допринео пометњи у турској војсци, делујући оружаном у њеној позадини. Због стечених заслуга он је био први од Срба који је био постављен за среског начелника у једном од ослобођених срезова Нишке казе.

По свршетку рата, Тодор Станковић је допринео организовању српске националне управе и био је именован за начелника, најпре среза Пољаничког у Врањском округу, а затим за среског начелника у Куршумлији. Његов допринос ослободилачком покрету у југоисточној Србији, дакле, био је врло велики. Због таквог рада имао је пуну подршку Јована Ристића као председника Либералне странке на власти, чији је члан био и сам. Такође уживао је поверење и кнеза Милана. Такве особине показивао је и у дипло-

матско-конзуларној служби Краљевине Србије у Турској. Тодор Станковић био је познат као човек велике радне енергије и промишљеног стваралачког рада. Због тога је већ 1890. године био именован за службу у српским конзулатима у Приштини, једно време и у Скопљу. Тако се, после скоро две деценије боравка у Турској, у Призрену, опет нашао на народним пословима у Турској, овога пута у Приштини. Тиме је започет други период његовог национално-политичког рада, овога пута као службеника слободне Србије на заштити српског становништва од турско-арбанашких зулума, прогањања и убистава, али и рада на организацији националне просвете и школства у Косовском вилајету. Он је то касније у свом рукопису са поносом истицао. Тодор Станковић је краће време службовао и у конзулатима у Битољу и Солуну, што се у историографији скоро и није спомињало.

Тодор Станковић је описао и своје учествовање у Балканском рату са Турцима 1912. године и у рату са Бугарима 1913. године. Иако изван обавезе (због старости) да учествује у ратној служби, он се као резервни официр добровољно јављао и доста је помогао српској војсци. У њено име он је примио предају Арбанаса (Арнаута) у Хасу, јужном делу Ђаковачке казе и краће време био начелник округа, најпре у Приштини, затим у Призрену. За време боравка српске војске у заузетим крајевима западне Бугарске 1913. године, био је на челу једног одреда Нишлија резервиста који је ушао у Белградчик и био начелник за ослобођена села овог подручја.

За време Првог светског рата одступао је са српском војском из

Ниша долином Ибра до Призрена, а затим отишао у емиграцију преко Скадра и Албаније за Италију. Са овог повлачења оставио је упечатљиве описе трагичне бежаније српског цивилног становништва и многих невоља око укрцавања у бродове за Италију. Тодор Станковић је у лепим излагањима приказао и своје избеглиштво у Италији (Бриндизи и Рим) и у Француској (Ница). Изнео је, доста детаљно, и рад са својим партијским друговима из Националне странке, као и полемичку активност као посланика српске Народне скупштине у емиграцији. Боравећи у емиграцији, Тодор Станковић дао је и кратке критичке осврте на држање појединих људи са високих положаја у државној управи Србије. Детаљније је изнео своја залагања у Италији да се помогне српском народу у окупираној Србији, као и ратним заробљеницима и цивилним интернирцима по бугарским логорима. Да све ово поткрепи доказима, доносио је читаве текстове из иностране штампе или из својих интерпелација српској влади, пошто је био народни посланик. Нарочито се задржао на делатностима првака његове националне странке (у првом реду на Радослава Агатоновића и Живојина Рафајловића), а затим и на активностима неких чланова Југословенског одбора у емиграцији и њиховог рада око уједињења у будућој држави.

Тодор Станковић описао је и свој повратак у Београд по свршетку Првог светског рата и изнео на видело страшне последице трогодишње аустро-угарске окупације. Изнео је и своја залагања у погледу обнове парламентарног живота у новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Сматрао је са политичког и

хуманитарног гледишта да опширније говори о бугарској окупацији источног дела Србије, изневши при томе и своје погледе на будућност српско-бугарских односа. На крају својих "Успомена" изнео је и своја гледишта о добрим и рђавим странама политичког и друштвеног развоја у новој Југословенској држави. Свој животопис довео је до 1922. године и тако оставио опширну историјску грађу-документацију о времену и људима са којима је радио.

Тодор Станковић се јавља у укупној својој делатности и као један од најнапреднијих људи српског националног, државног и јавног живота. Оставио је рукописне "Успомене", које представљају прворазредну историјску документацију за историју југоисточних крајева Србије, али и уопште за историју Срба у Старој Србији за време турске управе до 1878. године, односно 1912. године. Рукопис се налази у Архиву САНУ под сигнатуром бр. 14646. У оквиру нашег пројекта Центра за научна истраживања југоисточних крајева Србије до 1918. године, САНУ и Универзитета у Нишу, ми смо приредили Станковићеве "Успомене" са потребним коментарима (Београд 1997, 1-235).¹

Овом приликом изнећемо важне активности и карактеристике

¹ Од најважнијих дела о руском конзулу у Призрену, кад је тамо боравио Тодор Станковић, видети: Владимир Бован, *Јастребов у Призрену*, 1996, 1-300. Његово мишљење о Тодору Станковићу: Нав. дело, 103. О своме преводилачком и редакторском раду и о приликама под којима је радио у Призрену Тодор Станковић је писао у напису: *Како се године 1871. у Призрену основао турско-српски лист "Призрен"*, Годишњица Николе Чупића, књ. XIII, Београд 1893, 309-315.

Тодора Станковића као уредника листа “Призрен”, као генералног конзула Краљевине Србије у Скопљу, као вицеконзула у Приштини, генералног конзула у Солуну и његов рад у избеглиштву, као народног посланика 1915-1918. године.

Тодор Станковић провео је у Призрену око три године, од 2. јуна 1871. године па до половине 1874. године. У Призрен је дошао када је имао 19 година, да би био преводилац са турског на српски језик и обратно у листу “Призрен”, који је почео излазити 2. августа исте године, с једне стране на турски, а с друге стране на српски језик. По мишљењима стручњака, он је овај посао преводиоца и редактора вршио на опште задовољство. Међутим, Станковић је свој боравак у Призрену искористио за национално-политички рад међу тамошњим српским становништвом. У то доба, за владе кнеза Михаила, када је за време бомбардовања Београда 1862. године била основана Призренска легија, њен је задатак требало да буде, за случај рата са Турцима, продирање на Косово и ослобођење старе српске престонице, јер се овај град на Бистрици сматрао метрополном Старе Србије. Његова важност је постала велика када је 1864, односно 1865. године, постао центар Призренског вилајета. Као развијени привредни и трговачки центар, Призрен је од тог времена почео напредовати и због повраћене безбедности која је до тада била поремећена услед сталних арбанашко-турских сукоба.

Станковић пише како је у време његовог боравка у Призрену 1871. године, валија и управник вилајета био Сафет-паша, као “добар човек”, а да је највећу слободу у

Призрену створио Хусни-паша. “Овај Хусни-паша је на интервенцију руског призренског конзула И. С. Јастребова и руске дипломатије у Цариграду сменио бугарофила Абдурахман-пашу”, за кога је Станковић записао да је био најгори као српски непријатељ.²

Станковић је познавао и био у добрим односима са руским конзулом у Призрену И. С. Јастребовом. Он изричито каже за њега: “...заштићивао је Србе и српску народну ствар па и мене”, тј. Станковића. Оваква улога Јастребова била је добро позната и ван Призрена, у Старој Србији као и у Кнежевини Србији. Петар Костић, призренски житељ и један од оснивача Призренске богословије, истицао је заузимљивост Јастребова код турских власти у свакој неповољној ситуацији за Србе, нарочито ако су појединци Призренци били политички инкриминисани. Други савременик, Коста Христић,³ писао је како је “само благодарећи” Јастребову, његовој помоћи и заузимању, могао “честити” Тодор Станковић издавати на српском језику службени лист “Призрен”.

Тодор Станковић је био добро примљен у Призрену, где је имао пуно личних пријатеља са којима је могао водити и поверљиве национално-политичке разговоре. Он о томе

² Тодор Станковић, *Успомене*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1997, 13.

³ Један добар познавалац српске историје и знаменитих људи с краја XIX и почетка XX века написао је о сарадњи Јастребова са Тодором Станковићем следеће: “Само благодарећи његовој енергичној помоћи и заузимању могао је честитати Тодор Станковић издавати на српском језику службени лист “Призрен” за који је призренски валија Абдурахман-паша тражио да се публикује на бугарском језику.” Коста Н. Христић, *Затписи старог Београђанина*, Београд 1937, 173.

износи своје утиске: “У Призрену сам очаран патриотским одушевљењем Срба Призренаца, како у самом Призрену, тако и у његовој околини. У посетама по кућама, дућанима, по свадбама, славама, на сеоским заветинама и манастирским саборима, говорило се само о Србији, њеном Књазу, о њеном наоружању и о надама за што скорије ослобођење и уједињење са Србијом.” Као “истакнуте” Србе Призренце он посебно помиње “Ђорђа Дрваревића, Гигу Јанићијевића, Јефту Угаревића, Ћитерића, Диму Јанићијевића, Илију Потића, Заха Хаџи Јокића, Младена Чемерикића, Лазу Пећанца, ећим Захарију, Илију Чичкарића, Тому Хаџи Николића и друге”. Као ђаке који су се школовали “да буду наставници и учитељи у Призрену”, Станковић је спомињао Петра Костића, Ђорђа Камперелића, Тривуна Димитријевића, Тому Поповића, Јована Деспотовића. У то време у Призрену је био учитељ Илија Ставрић, “омиљена личност” и човек “јаког ауторитета”. Када је 1871. године основана Богословија, њен први ректор био је Сава Дечанац.⁴

Осим рада на превођењу и редактури српског текста за лист “Призрен” и ангажовања на јачању патриотске активности Призренаца, Тодор Станковић је пратио и привредни живот Призрена. Он тврди да су се, поред трговине, призренски Срби “занимали” занатима мугавцијским, кујунџијским (око 20 дућана), самар-

Тодор Станковић

цијским, ћурчијским и обућарским. Ови трговци занатлије били су људи од напредних идеја и добри српски родољуби и православци. Станковић о овим карактеристикама Срба Призренаца каже: “Призренци, као и сви Срби у Старој Србији, јако теже за школско обучавање своје деце, и мрзе оне који не поштују веру и не придржавају се народних обичаја.” Он учачава и неке њихове менталне особине и обичаје да, на пример, “не певају скарадне песме, нити псују”. Као врло побожни, “кад излазе из цркве иду натрашке све до изласка из цркве, они не би окренули леђа Св. Олтару”. Дубока традиција српског средњег века и византијске православне побожности овде су оставили још свежи траг и у обреду и у етикецији - понашању. Оданост вери и народности код Призренаца је била на цени и упркос великој ислами-

⁴ Тодор Станковић, нав. дело, 12.

зацији у околини. На пример, у Опољуи Гори, Призренци су успели да очувају православље у свом граду, као најјачем варошком српском центру у Метохији, односно Старој Србији. Он наводи да је “патриотске осећаје призренских Срба јако вређало што црква Немањића Св. Петке још стоји под турским минаретом”. Јастребов, кога Станковић помиње као заштитника православља и српства у Призрену и околини, настојао је да се спречи даље пропадање хришћанске вере и њених храмова и помогао је напоре варошких првака да се просвета и школство подигну на што већи ниво. Тиме су ометани турски напори да Османлије од Призрена понове случај са Ђаковицом у којој је, у Јастребово време, нестало православних Срба. Стога је оснивање Богословије 1871. године прихваћено као велики народни и верски успех, чему су много допринели, како Станковић бележи, и призренски грађани Сима Игуманов, и учитељ Илија Ставрић, поред других призренских народних првака, градских еснафлија и трговаца. Станковић наводи да Турци у Призрену нису много полагали на школско образовање своје деце, па су зато страшно негодовали што Срби подижу богословију, а мрзели су и сваки други културни напредак Срба. О овим тачним Станковићевим опажањима сведочили су и Призренац Петар Костић и руски конзул Јастребов, затим Панта Срећковић, Милош Милојевић, који су у то време посећивали Стару Србију.⁵ У то време у Призрену је боравио рашко-призренски митрополит Мелентије, “по народности Грк”.

⁵ Нав. место.

За општи положај Срба варошана и сељака у Призрену и широј околини, од значаја су Станковићеви наводи да су се народу чинили многи зулуми, “нарочито у Пећкој, Беранској и Гусинској околини”. Као “једини од Срба који је знао читати и писати турски”, Станковић је писао народне жалбе и тужбе валијама, а све то, како сам каже, “достављао сам руском конзулу Јастребову”. То му је, међутим, јако сметало, јер, како је даље писао о свом боравку у Србији “због писања тих жалби, наукао сам на себе мржњу Турака”. Ово рђаво поступање са Србима било је и политичке и привредне природе - ради прогона, као и због пљачке српских сељака. Станковић је навео пример арнаутских напада на Србе у Великој Хочи, као упоришту у одбрани српског имена и православне вере, али и добрих привредника чија су богатства мамила нарочито Арбанасе. Он о томе каже: “Турци у Призрену не трпе српско снажење, па не трпе ни економски напредак српски. Арнаути су нарочито мрзели Србе у Великој Хочи, јер се Великохочани својим јунаштвом и својим животом држе, као да су усред слободне Србије”. О Великој Хочи, као и о суседном Ораховцу, у овом погледу оставили су податке и Станковићеви савременици Петар Костић, Милош Милојевић, Јастребов, нешто касније и Бранислав Нушић. Станковић је запазио да су за време валија Сафетпаше и Хуснипаше Срби живели добро и у Призрену и у његовој управној околини. Свакако на то време, 1871/72. и 1873/74. годину, односиле су се Станковићеве речи како су се “патриотске песме ориле по Призрену, по српским селима око

Призрена”. Као и онај пример како је директор Турске гимназије у Призрену посећивао српску Богословију и чудио се глобусу као ствари која “није божја направа” (јер му је српски учитељ Ставрић помоћу глобуса показивао како се Земља обрће око Сунца).

Како је Тодор Станковић као Нишлија дошао у Призрен да уређује новопокренути вилајетски службени лист 1871. године, описао је он сам. По њему, Сафет-паша, валија Призренског вилајета у који је спадао и Ниш, односно Нишки санџак, позвао га је “на предлог неколицине призренских Срба, а уз плату од 800 гроша”.⁶ Због интрига нишког мутесарифа Абдурахман-паше, који је био плаћени бугарофил и примао мито (“рушвет”) од бугарског црквеног одбора у Цариграду, одлазак Тодора Станковића у Призрен био је једно време доведен у питање. Али на молбу Призренаца, у акцију је ступио Јастребов и ствар је била повољно решена. Станковић о томе пише:

“Тек сам доцније сазнао, да уколико су сами Призренци дејствовали да се за уредника не доводи Бугарин но Станковић, утолико више дејствовао је тадашњи руски конзул у Призрену, г. Јастребов”. Како се види, Јастребов је својим великим утицајем на Сафет-пашу допринео да Тодор Станковић не само дође у Призрен, већ и да постане званични преводилац турског текста из листа Призрен на српски, а не на бугарски језик како су то покушавали егзархисти из Цариграда. Почев од августа 1871. године излазио је лист Призрен на турском и српском језику, све до 1874. године, када је валилук прешао

⁶ Тодор Станковић, *Годишњица Николе Чутића*, књ. XIII, Београд 1893, 309.

у Приштину, а Призренски санџак (привремено) потпао под Битољски вилајет. Све ове догађаје описао је 1893. године Тодор Станковић и штампао у Годишњици Николе Чутића.⁷

Док се бавио у Призрену, Тодор Станковић је навео још два важна податка. Први, “да тамо има фамилије”, што би било интересно и за каснију акцију Станковићеву, кад је био основан тајни Нишки комитет крајем 1874. године, а он дошао у Призрен да организује и призренске Србе, односно да дође у поверљиве везе са виђенијим Србима из ондашњег Призренског санџака. Други важан податак био је да је Јастребов, помажући Призренце и Тодора Станковића, пристигао преко руске амбасаде у Цариграду да се Абдурахман-паша премести у Рушчук (Абдурахман је заменио Сафет-пашу, а њега Хусни-паша, који је такође штитио Србе). Тако је лист “Призрен” и даље излазио на турском и српском језику. Рад Тодора Станковића у листу “Призрен” хвалио је и чувени Призренац Петар Костић,⁸ наставник 1871, а затим и ректор Призренске богословије. Костић наводи да је Тодора Станковића “бранио” пред Абдурахман-пашом руски конзул Јастребов. Костић потврђује казивање Тодора Станковића да се супротстављао овом бугарофилском валији, да се у листу “Призрен” Призренци не називају “овдашњи Бугари”, већ “овдашњи Срби”. Због оваквог храброг држања Призренци су волели и поштовали Стан-

⁷ Нав. дело, 310.

⁸ Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX у почетком XX века (са успоменама писца)*, Скопље 1933, 77-78.

ковића. Зато је касније, 1875. и 1876. године, када је долазио пословима Нишког комитета на Косово и Метохију, свуда био предусретљиво приман.⁹ Сам Тодор Станковић о томе говори у својим “Успоменама”, па чак и много касније, кад је 1912. године¹⁰ Призрен био ослобођен од Турака.

II

Конзулат Краљевине Србије отворен је био у Приштини почетком 1889. године, на основу Конзулске конвенције коју је Краљевина Србија закључила са Турском. Први српски конзул у Приштини, Лука Маринковић, убијен је после неколико месеци службовања. На његово место дошао је из Скопља Тодор Станковић и већ 25. јуна 1890. године преузео дужност у конзулату по налогу генералног конзула у Скопљу, Владимира Карића. За време свог првог конзулства, Станковић је посебну пажњу посветио српским школама и образовању српских ђака. Затекао је тешко стање у десет школа на Косову, неке су биле престале са радом због прописа турске власти, а неке због међусобних сукоба и нестручности учитеља или због интрига емисара егзархије да успостави своје школе на простору од Призрена до Приштине. Имајући у виду значај школа и писмености за одржавање српске националне свести и српске народности и познавајући добро смишљене начине бугарске просветно-политичке инфилтрације у српским пределима Старе Србије, Тодор Станковић је zaloжио сав свој ауторитет конзула да се не само обнови замрли рад

српских школа и писмености, него и да се унапреди. Општа друштвена, политичка и психолошка ситуација у приштинском санџаку после српско-турских ратова била је неповољна за Србе уопште, а најбољи доказ за безбедоносни положај Срба било је убиство првог српског конзула у Приштини, Луке Маринковића. Зато је Тодор Станковић морао радити врло промишљено, користећи при том своја предратна познанства са многим истакнутим народним првацима, пре свега на Косову Пољу, Гњилану, Митровици, Вучитрну, као и у самој Приштини. Својом предузимљивошћу је, пре свега, требало да уклони многе препреке које су долазиле како од стране турске власти, тако и из редова турског грађанства, а нарочито арбанашких противника.

Пред Тодором Станковићем стајала су два основна задатка: конзулска заштита законских права Срба на Косову и заштита српских школа и црквено-верског живота Срба. Са доста успеха Тодор Станковић је почео извршавати оба ова задатка, што се осетило и у јавности тамошњег српског становништва. Нарочиту пажњу обратио је на безбедоносни и аграрно-правни положај Срба, на школско-просветне прилике и на стање цркве и верског живота. У својим извештајима наводио је десетине случајева најтежих примера убистава, отмице земље, пљачкања, паљевине сељачких некретнина, уцене, глобе, отмице девојака и жена ради “турчења”. Са овим је била у вези и злоупотреба коришћења кулука и разних пореских дажбина, а особито насиља тзв. пољака који су у новцу или храни били издржавани од сеоских заједница села са српским становништвом.

⁹ Тодор Станковић, *Успомене*, 17-18.

¹⁰ Нав. дело, 80.

Тодор Станковић наводи исечак из једног разговора са српским сељаком из Новог Села. На питање: “Где је црква Самодрежа?”, сељак је одговорио: “Е, мој господине, нема цркве Самодреже, она је негда постојала, а сада је од ње начињена воденица”, а на питање конзулово: “Како живите овде међу овим Арнаутима?”, одговор је гласио: “Само што смо живи, али оваквог живота боље да га није.” Село Самодрежа је до ратова имало 50 српских задружних домова, а с јесени 1891. године, када је Станковић водио разговор у обиласку овог подручја, имало је само четири српске, а 70 арнаутских кућа.¹¹

После Приштине, Станковић је био српски генерални конзул у Скопљу од 24. октобра 1892. до 25. јуна 1895. године. Своје службовање у седишту Косовског вилајета, посебно на решавању национално-политичких задатака у Скопском санџаку, на целом подручју генералног конзулата, приказао је у својим “Успоменама”. Радио је крајње пожртвовано у погледу добијања српских владика, који су, по турским законским прописима, важили као “милет-баше”, тј. епархијски представници појединих вредности у Турском царству. Најзначајније у овој општој црквено-правној проблематици било је тражење решења за митрополита за Рашко-призренску епархију у случају смрти тадашњег архијереја Милентија, због чега је водио обимну службену преписку и са српским посланством у Цариграду и са надлежним лицима у Београду, а кореспондирао и са турским надлежним

службама и органима локалне власти, укључујући и сам вилајет и валије у Скопљу, “износећи принципијелна тумачења турских закона и практичне потребе за права Срба у Турској”.¹² Посебно је био неуморан у настојању код патријаршијског скопског митрополита Методија, залажући се код њега за добијање једног викарног епископа који би се бавио верско-црквеним потребама словенско-патријаршијске пастве српске народности.

Тодор Станковић је у овом положају имао посебну, оригиналну идеју која је одударала од тадашњих схватања српских влада и српских посланика у Цариграду Стојана Новаковића, Саве Грујића, Владана Ђорђевића, иначе врских познавалаца ове проблематике и односа Краљевине Србије са Васељенском патријаршијом. Повод је био попуњавање Рашко-призренске епархије Србином митрополитом. Тај проблем је морао бити сагледан у начелној доследности и стога он у “Успоменама” каже: “Зна се да је Цариградска патријаршија веома осетљива у питању замене митрополита Грка Словенима. Вероватно је да ћемо ми успети да се после смрти Мелентија у Призрену постави Србин за митрополита, али би тим чином остали на ту једину добит, јер после тога се ни замислити не може да ће Патријаршија пристати за владике српске народности у епархији Скопској, Велешко-Дебарској и Струмичкој, а за сузбијање егзархизма, ми морамо имати наше владике на прво место у епархији Скопљанској, па у Велешко-Дебарској и Струмичкој. Да би пак то постигли треба Патријаршији изјавити да ми не тражимо за

¹¹ Владимир Стојанчевић, *Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890-1898)*, Братство III - IV, Београд 1999-2000, 15.

¹² Исти, нав. дело.

Призрен Србина, већ Грка у лицу Методија, скопљанског митрополита, под условом да у епархијама Скопљанској, Велешко-Дебарској и Струмичкој, уз митрополита Грка буде по један епископ српске народности. Тиме би ми прво уверили Патријаршију да ми нисмо против њених Митрополита Грка, већ да хоћемо заједнички да сузбијамо егзархштину из поменуте три епархије, те не би много оклевала да прими и усвоји и наш предлог. На овај начин ни Турци не би правили питање од тога, јер Митрополити остају Грци, на које су Турци навикли и у које имају више вере но у Србе. Друго, Митрополит Методије, који би дошао за митрополита у Призрен, радио би све што ми хоћемо, јер је наш човек и наш платезник. Треће, наша три епископа у Скопљанској, Велешко-Дебарској и Струмичкој епархији, под заштитом Патријаршије и њених Митрополита, били би силни пионери за нашу националну ствар. Они би путовали по епархији, служили би у цркви на словенском језику, држали би пригодне беседе по својим црквама у епархији и имали би сјајне успехе на нашој националној ствари, а Митрополити Грци, халапљиви на новац, уз нашу новчану помоћ, седели би у Митрополији и пушили наргиле. То је, дакле, био једини правилни и једини користан пут по наше интересе. Ово моје мишљење Министар Божићевић је прихватио и његов начелник Иван Павловић ме писмено известио да је министар мој предлог однео Краљу, и да га је Краљ усвојио, као и то, да су овај извештај упутили нашем посланику у Цариград на извођење.”¹³

¹³ Тодор Станковић, *Успомене*, 65.

Када је у априлу 1897. године Тодор Станковић дошао по други пут за конзула у Приштину, затекао је још горе стање настало услед турске победе над Грцима у рату 1896/97. године. О ситуацији у Гњиланској нахији јављао је 19. јуна 1897. године: “Зулуми су наново настали, управо су се распламтили чим су се добровољци (Арбанаши башибозуци) почели да враћају у ове крајеве, и у времену од два месеца како се овде налазимо, ја сам имао прилику да прибележим низ најгрознијих и најмногобројнијих зулума,” наводећи при том 71 случај. Крајем јуна и почетком јула исте године, у обиласку свог конзулског реона, Станковић је разговарао са многим беговима, својим познаницима и каже: “Нагласио сам да су они у стању да стану на пут злим делима која врше качаци Арнаути над хришћанима”, али су се они изговарали да све зависи од кајмакама. Посебну мету арбанашких напада на српска насеља представљао је предео Изморник од десет села, од којих је само једно било чисто “арнаутско”.¹⁴

Оцењујући положај српских сељака као крајње неиздржљив, Станковић каже да их је само нада да ће Србија ускоро ослободити Косово задржала да остану на својим огњиштима. За морално јачање свести и наде у становништву, Станковић предлаже српској влади две идеје: “1. Да најозбилније и најенергичније буде народ обезбеђен од зулума арнаутских; 2. По школама поставити свесне учитеље који су у стању да својим држањем и опхођењем задобију поштовање народа и свештенства, те да га могу бодрити у истрајности.” Приказујући у свом

¹⁴ Тодор Станковић, нав. дело, 71.

извештају од 21. октобра 1897. године Арбанасе да “чине што хоће, и како хоће, да протерују и убијају кајмакаме, муфтије, валије и друге паше... ипак најбоље живе под султановом управом”, Станковић је био мишљења да би требало опрезно ступити у везу са најутицајнијим арбанашким вођама и приволети их на сарадњу са српском владом. У једном од својих последњих извештаја, 4. јуна 1898. године Станковић је тврдио како је успоставио пријатељске везе са три дреничка главара: Рам Љутаном из фиса Бериша, Тахир Барјактаром из фиса Хота и Оруч Селимановићем из фиса Гаша, који су “заповедали на преко 1.500 кућа арнаутских”.¹⁵ Својим нарочитим успехом Тодор Станковић је сматрао то што је створио пријатељске везе са око 40 највиђенијих арбанашких вођа - паша, бегова, ага и барјактара из Пећи, Ђаковице, Призрена, Вучитрна, Ђилана, Митровице, који су обећали да ће ступити у пријатељске везе са српским властима у Србији. Међутим, Тодор Станковић је убрзо био опозван са свог конзулског положаја августа 1898. године и био наменован за начелника округа Врањског. Његов рад као приштински конзул наставио је Светислав Симић.

Први позитивни резултати овако измењене ситуације, почели су се показивати доласком арбанашких првака у Београд, у обостраном покушају да се дође до споразума и да се заштите Срби у Косовском вилајету. Интересантно је навести да је Станковић и самом краљу Александру 1902. године изнео своје мишљење “да смо доцкан почели водити бригу о нашим националним

интересима у Старој Србији и Македонији, а и све ово време, од када смо тамо отворили конзулате и од када смо почели радити на ширењу у тим нашим класичним земљама, све то време није искоришћено само зато што је рађено без плана и без познавања прилика”. По наредби краља Александра Станковић је фебруара 1903. године био одређен да иде у Скопље, Приштину и Призрен, као свестрано обавештени познавалац тамошњих прилика, “да извиди због чега је проишло незадовољство Приштеваца наспрам Симе Аврамовића, конзула у Приштини, као и о неспоразуму између Призренаца и Митрополита Нишифора”, а у Скопљу да се заузме код турских власти за заштиту српског становништва у Косовском вилајету. По повратку поднео је “исцрпан извештај”, наводећи шта би све требало предузети за одржање наше нације у Турској, а нарочито на Вардару, Пчињи, Брегалници, Струмици... Убиство краља Александра 22. маја 1903. године удаљило је Станковића као пријатеља династије Обреновића сасвим из дипломатске службе.

Током свог релативно дугог, истрајног, скромног, каткад и оскудног живота, Тодор Станковић се руководио начелима истине, правде и правичности. Честит по карактеру, био је чешће клеветан и вређан, што је примао са душевним миром праведника. Неправде и увреде није заборављао, па тако наводи да га је Стојан Новаковић јуна 1895. године са положаја генералног конзула у Скопљу послао у пензију, а да је нешто касније за учињену неправду нашао за потребно да му се извини. У националној политици, иако велики

¹⁵ Нав. дело, 73.

патриота и српски родољуб, није прелазео у својој делатности границе објективног према противницима и њиховим делима као противника опстанка и интереса Срба у Турској. Осуђивао је арбанашке злочине над Србима, али није био против Арбанаса као народа, осуђивао је егзархијску политику насилног бугаризовања Срба, критиковао турску управу за непоштовање закона и реда због чега су хришћани били незаштићени и обесхрабрани, али је у својим извештајима говорио о негативним појавама међу самим Србима његове конзуларне јурисдикције. Станковићев конзулски рад у Турској видеће се са већом потпуношћу када се једног дана буду објавиле Збирке докумената, односно извештаји наших дипломата у Турској током XIX века.

Тодор Станковић је учествовао у српско-бугарском рату 1885. године у коме је као командант батаљона произведен у капетана I класе. Као народни посланик у Првом балканском рату, са једним одредом коњаника први улази у Приштину 9. октобра, где одржава ред до доласка српских трупа 10. октобра 1912. године. После ослобођења Призрена бива одређен да са једним одредом пређе Дрим и умири Арнауте, што он са успехом извршава. У Другом балканском рату поново се добровољно јавља Врховној команди и добија II пук последње одбране старца, прелази Тимок и осваја Белоградчик, где остаје до закључења Букурешког мира. Када је министар војске апеловао на народне посланике 1915. године да се као резервни официри одазову војној служби, 63-годишњи народни посланик Тодор Станковић одређен је за

команданта IV пука нишких резервних трупа, у коме су, како пише у “Успоменама”, били све сами Арнаути.

III

Са повлачењем чланова Српске владе и Народне скупштине, народних посланика и других државних званичника, повлачио се и Тодор Станковић. У 1916. години за своје привремено склониште изабрао је Француску, Париз, а убрзо затим Ницу, коју је српска влада одредила за главно боравиште избеглих народних посланика и где се био склонио добар део избеглих српских државника и политичара. Везе са српском владом на Крфу, као и са посланствима Краљевине Србије у Риму, Паризу и Лондону одржаване су било службеним, било приватним путем. У избеглиштву, Тодор Станковић оштро је осуђивао непријатељску окупацију Србије, а посебно веома бруталну и крваву Управу Бугарске владе у Нишу и целом “Поморавијету”. Њему су били из разних извора добро познати поступци, као и целокупан начин и карактер Бугарске управе, у првом реду према цивилном становништву. У изгнанству је, отуда, његова главна брига била како да се помогне већ пострадаома и стално прогоњенома становништву које је запосела бугарска војно-цивилна власт.

Стари борац за слободу и народна права и добар познавалац народног живота, посебно у југоисточној Србији где је годинама био на разним управним дужностима, посебно у Нишком и Врањском округу, Тодор Станковић је своју патриотску дужност за помагање

поробљеног становништва вршио у више праваца. Као народни посланик, деловао је према могућностима код српске владе на Крфу као страначко-партијски вођа бивше Либералне (касније националне) странке, заједно са својим партијским (страначким) сарадницима старао се за збрињавање избеглица и нарочито српске школске омладине у Француској. Као родољуб настојао је, опет у сарадњи са својим кругом пријатеља и земљака, да у јавним гласилима и службеним установама код савезничких земаља и у неутралној Швајцарској доставља обавештења о великом пљачкању и страдањима цивилног становништва, посебно у крајевима ослобођеним 1877/78. године, а које је Бугарска анектирала и прогласила својом територијом. У овом погледу он је нашао добре сараднике у кругу својих старих другова и познаника, као што су били Радослав Агатновић, Стеван Радосављевић Бдин, Јован Хаџи Васиљевић и други. За помоћ пострадалом становништву у окупираној Србији, он се обраћао и својим познаницима и пријатељима из Француске, међу којима је имао и доста познаника из времена док је био конзул Краљевине Србије у Солуну и Скопљу. Поглавља у његовим “Успоменама” о животу у емиграцији имају посебну карактеристику јер су писана једноставно чињенички и као лична догађања и доживљаји без већих претензија за шири публицитет или личну рекламу. Због тога и других особина у његовом целокупном дотадашњем писању и раду, Станковићева казивања из ратних дана Првог светског рата и емиграције имају и додатну вредност историјске грађе у укупном

писању историје Србије у емиграцији и, мада немају службени карактер по својој вредности и значају, а нарочито по изношењу чињеница о интерним односима међу српским избеглим званичним лицима, као и о општим приликама код једног дела наше емиграције у избеглиштву, а посебно у Француској, спадају у ред списа Јована Томића или Николе Стојановића.

Политички идеал уређења Србије за Тодора Станковића била је правно уређена земља, са народном скупштином као носиоцем народног суверенитета, али са правичном и јаком извршном влашћу. Ристићев режим чинио му се најпогоднијим за ондашње опште прилике у друштву, економији и јавном животу Србије. Зато је после нестанка Јована Ристића са политичке сцене приступио Рибарчевој Народно-националној странци која је с једне стране тежила да очува све позитивне тековине у дотадашњем државном, политичком и друштвеном развоју Србије, а с друге стране да се у њу уведу правне и политичке установе, које су постојале у развијеним западним европским земљама. При томе јако је држао да се што више учврсти национални суверенитет Србије у међународним односима, а посебно да се посвети пажња Србима под туђинском влашћу, пре свега у Турској, али и под бугарском управом у оним пограничним крајевима које је била ослободила српска војска у рату 1877/78. године. У овом погледу сматрао је да је, нарочито после српско-бугарског рата 1885. године, српска етничка заједница, становништво у једном делу Видинске и Софијске области било изложено јаком полицијском и пореском притиску, у

циљу што брже и потпуније бугаризације, односно националне асимилације Срба, јер новоослобођена бугарска држава није признавала постојање Срба ма и у етничком смислу, па је, по свему судећи, то и био један од већих разлога да Тодор Станковић покрене у Нишу месечни часопис “Слава” који је, писан у патриотском духу, требало да служи одржавању и јачању националне свести код Срба у Старој Србији, Македонији и тзв. Шоплуку чији је центар била Софија. Његова искуства као конзула при крају XIX века у Скопљу и Приштини и добро познавање тамошњих народносних прилика, давала су му добру основу за овакву његову спољнополитичку и национално-политичку оријентацију. Једном речи, Тодор Станковић био је у првом реду државни чиновник на вишим степеницама управне хијерархије, затим “национални радник”, личност која је велики део свог живота провела у служби народних потреба и интереса.

Тодор Станковић бавио се политиком, али није био велики и запажен политичар лидерског ранга, иако је био члан главног одбора Националне странке и народни посланик 1903. и 1912. године. Тихог темперамента и сталожене нарави, он је принципијелни члан странке којој је припадао, али је заступао и своја лична гледишта о разним питањима државне, националне и народне политике. Тако је остао по страни када је већина његових партијских другова из Националне странке прешла (после рата) у Демократску странку. По завршетку Првог светског рата, насупрот политици тадашње Протићеве владе за помирење државе СХС са Бугарском, Тодор Станковић је

заједно са шефом националне странке Стојаном Рибарцем исказивао неповерење у погледу искрености нашег источног суседа да ће убудуће одржавати “братске везе” и осудити починиоце ратних злочина за време окупације Србије. За њега се могло казати да је пре био оличење предратног српског политичара и српског патриоте, него присталица политике нове југословенске државе која је запоставила решавање тешких проблема из времена окупације и више обраћала пажњу западним крајевима. Нарочито је заступао интересе опљачканог србијанског становништва под бугарском окупацијом. То је сматрао и за своју патриотску дужност, али пре свега за обавезу хуманитарног рада и државних, а такође и народних потреба. У ту сврху прихватио се да буде председник Гајрета и Друштва светог Саве, а у духу ондашње девизе: “Брат је мио које вере био”.

У критици својих политичких противника Тодор Станковић је био уздржан и умерен, тактичан и прибран. Своје противнике тукао је разлозима и чињеницама и зато није имао личних непријатеља. Стечена искуства конзулског службовања формирала су у њему један однос понашања и друштвене комуникативности и са Арбанасима Османлијама и са “муслиманима словенске крви” како је писао његов земљак Јован Хаџи Васиљевић. Није се могао никако сложити са радикалском политиком Николе Пашића и његових партијских једномишљеника. Сматрао је, иако то није изричито тврдио, да је Пашићева доминација у политичком животу Србије у ратним годинама 1914-1915. године допринела јакој дипломатској и

политичкој затегнутости Србије са Аустро-Угарском, као и недовољно еластично вођеној политици са Румунијом и Грчком, што је допринело изолацији Србије и бржем приступању Бугарске уз Двојну монархију, али је зато тешко оптуживао окупаторе Србије, а посебно систем Бугарске управе. У оваквој ситуацији, он је пожртвовано иступао код српске владе да се што експедитивније доставља помоћ у храни, новцу и другим материјалним потребама становништву које је живело под окупацијом или било по бугарским логорима. Настојао је да се преко неутралне Холандске владе и њеног посланика у Софији што безбедније доставља речена помоћ, али је, такође анонимно да би се избегле бугарске репресалије, преко својих иностраних пријатеља покушавао да сузбије бугарску анти-српску пропаганду у Швајцарској, Француској и Италији, о чему је оставио неколико забележака у својим “Успоменама”. Непосредно по свршетку рата Народна скупштина изабрала је један шири одбор од двадесет посланика са циљем да се сачини извештај о неделима Бугара у Топличком, Врањском и Нишком округу. Одбор је конституисан 1. јуна 1919. године, а Тодор Станковић је изабран за председника, Гаврило Николић за потпредседника, а за секретаре Михаило Срећковић и Никола Митић, народни посланици. Анкетни одбор је поднео свој извештај 7. марта 1920. године. У свом извештају Станковић пише: “У ова три округа поубијано је и у интернирању помрло 8767 људи, спаљено 8855 кућа, 34.684 споредних зграда. За време окупације, Бугари су убили 162 свештеника, међу којима

је и скопски митрополит Вићентије... Похватоно робље спровођено је махом од Урошевца, преко Гњилана за Врање, где су Бугари већ били образовали извршни комитетски одбор. Из Врања су упућивани највиђенији српски грађани, нарочито интелигенција преко Владичиног Хана за Сурдулицу. Ту је маса српске интелигенције и мушког и женског пола кости оставила. Рачуна се да је само у Сурдулици у новембру и децембру 1915. и у јануару-фебруару 1916. године поубијано више од 15.000 људи. Истребљење српске интелигенције вршено је углавном у Нишкој тврђави и у Сурдулици...” Међусавезничка комисија са председником Љ. Стојановићем и “наши делегати, Слободан Јовановић, Бонасије, француски делегат и Х. Мен, енглески делегат, довршили су исте године свој рад на испитивању бугарских недеља и многоструких подела Хашке конвенције и Међународног права на окупираној територији и као (штампани) публиковани “Извештај Међусавезничке комисије” у свом закључку навела и ово: бугарска недеља у Србији излазе из оквира повреда међународног права. То су прости злочини убиства, злоставе, самовоља, насилна лишавања слободе, пљачке, уцене, паљевине итд. Цео бугарски режим носи неоспорно криминални карактер...

Антисрпска политика бугарске владе извођена је од њених подручних органа са једном бестијалном бруталношћу и са једним рафинираним зверством које граничи садизмом. Сви ужаси најстрашнијих периода људске историје за које се мислило да се неће више никад повратити, живели су поново у оном делу Срби-

је кроз који су прошли Бугари. Ту су се људи не само убијали, а жене силовале, него су биле примењене све врсте садизма, почев од турских набијања на колац, па до канибалског печења на ватри”.¹⁶

У погледу Станковићевих заслуга у вођењу државних послова и национално-политичких резултата треба посебно напоменути два мишљења: “Партијска трвења и честе политичке промене у Србији нису Станковића никада повукле на страну. Он је остао увек послушан син своје Отаџбине, савестан службеник државни. Личну честитост признавали су му сви без разлике”¹⁷. Друго мишљење о Станковићу истиче следеће:¹⁸ као способан и заслужан човек је доспео, као први од Нишлија, у више редове ондашње чиновничке хијерархије и био од народа почаствован бирањем за народног посланика.

Али, такође, било је и других мишљења, веома лепих, чињеничних, посебно у виду некролога (после Станковићеве смрти 15. јула 1925. године у Београду) који су штампани у скоро свим ондашњим часописима, новинама и другим публикацијама¹⁹. У свом дугом животу, а за свој велики и пожртвовани рад, одликован је са преко двадесет ордена, међу којима су: Орден Белог орла III степена, Карађорђева звезда IV степена, Таковски крст III степена, Милош Велики III степена, Орден светог Саве V степена, Орден светог Саве III степена, Орден светог Саве I степена, затим сребрна и златна Медаља за храброст, сребрна и велика Медаља за ревносну службу итд.

¹⁶ Исти, нав. дело, 125.

¹⁷ Лука Лазаревић, *Мали Поменик*, књ. I, 337.

¹⁸ *Споменица 60-годишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877-1937*, Ниш 1937, 131.

¹⁹ Миливоје Башић, *Некролог*, Српско Косово, год. VII бр. 2-4; Генерал Воја Живановић, некролог, нав. дело, 4-5; Станојло Димитријевић, некролог, нав. дело, 5-6; Зарија Поповић, некролог, нав. дело, 6-8.